

زن در متون تاریخی (از پیش-تاریخ تا مشروطیت)

● فاطمه ترک‌چی
دانشجوی دکتری تاریخ

بود و مرد (به‌ویژه به دنبال غذا (شکار) مدام در حرکت بود، زن در نبود مرد، وظیفه‌ی نگهداری و نگهداری و نگهداری از فرزندان را برعهده داشت و زن و مرد هیچ برتری به یکدیگر نداشتند. با پیدایش کشاورزی و یک‌جانشینی انسان (ایجاد روستا)، نقش زن به‌عنوان به‌وجود آورنده و زایشگر نیروی انسانی کارگر بر روی زمین و هم‌چنین همکار مرد در امور کشاورزی، جایگاهی ویژه یافت. وجود آثاری از ایزد - بانوی مادر، نانا به و پس از آن، آناهیتا «مادر آب‌ها» و «نگهدار تخمه‌ی زنان»^۱ این گمان را به واقعیت نزدیک می‌کند، چرا که زمانی فرا رسیده بود که نیروی کار فعال و آب زندگی‌بخش به زمین حاصل‌خیزی می‌بخشید و آن دو (انسان و باران یا آب) به اراده و خواست ایزد - بانوان در دوره‌های مختلف به‌وجود می‌آمدند.

اما پیکرها و مهرهای با نقش زنان که در موزه‌های مختلف پراکنده است، حکایت از آن دارد که زن جز کشاورزی و دامپروری، در صنعت زمانه‌ی خویش (اگر بشود نام صنعت بر آن نهاد) نیز دستی داشته و به سفالگری و بافندگی نیز می‌پرداخته است. او هم‌چنین از آغاز هزاره‌ی چهارم پیش از میلاد، در فلات ایران، به ویژه در عیلام حضور فعال سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی نیز یافت.^۲ البته می‌بایست توجه داشت که این گستردگی فعالیت همیشه و در همه جوامع و دوره‌ها یکسان نبوده است. به بیانی دیگر، جایگاه و موقعیت زن در جوامع مختلف - کوچنده، روستایی و شهری - به واسطه‌ی عواملی چون آیین و آداب و رسوم گوناگون و نیز رویدادهای سیاسی - اجتماعی متفاوت بود. اما به‌طور دقیق‌تر و علمی برای ریشه‌یابی و پی‌گیری روند زیست، موقعیت و جایگاه اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و... زن در دوران پیش‌تاریخ و تاریخ (دوره‌ی باستان) علاوه بر دو گروه پیش‌گفته می‌توان به منابع و تحقیقات زیر مراجعه کرد:

توجه به نقش و جایگاه زن در پیش و پس از تاریخ تا به امروز، از مباحث جدید تاریخ‌نگاری است که به ویژه با گسترش عرصه‌ی فعالیت زنان در جامعه و سیاست در دوره‌ی معاصر - در ردیف مهم‌ترین موضوعات تاریخ‌پژوهی محققان معاصر قرار گرفته است. لذا در این مبحث به طور کلی - و با توجه به توان و فرصت اندک نگارنده - منابعی که با بهره‌گیری از آن می‌توان نسبت به چگونگی زیست و فعالیت و حضور زن در خانواده و جامعه‌ی پیش‌تاریخ و دوره‌ی باستان تا دوره‌ی مشروطیت آگاهی یافت، معرفی می‌گردد.

از دوران پیش‌تاریخ و تاریخ (باستان) دو دسته منبع در موضوع موردنظر وجود دارد که آثار تاریخی بعدی و به‌ویژه تحقیقات امروزی، بر پایه‌ی آن‌ها نگارش یافته است: ۱- نقاشی‌ها و کنده‌کاری‌های نقش بسته در سکونت‌گاه‌های نخستین و غارها، ظروف و الواح، کتیبه‌ها، پیکرها و پیکرک‌ها و هم‌چنین منابع مکتوب عیلامی، آشوری، یونانی، رومی، آرامی، عبری و ارمنی، متون اوستایی، مسکوکات، مهرها و ... که کم و بیش حکایت‌گر جایگاه زن و چگونگی موقعیت اجتماعی او در آن دوران است. این گونه منابع، در واقع، نموده‌های عینی^۱ و قابل مشاهده از زن پیش‌تاریخ و باستان است و بر نقش مؤثر زن به عنوان بارور، زایشگر و تولیدکننده، به‌ویژه در جامعه‌ی کشاورزی و شبنانی تأکید دارد.

۲- اساطیر یا نموده‌های فکری^۲ که نمونه‌های عینی اندکی نیز از آنان به دست آمده است^۳، به‌ویژه در دوران نزدیک‌تر (دوران باستان) با کمک منابع گروه اول، آگاهی کمرنگ و نه دقیقی از موقعیت زن در آن دوران به دست می‌دهد.

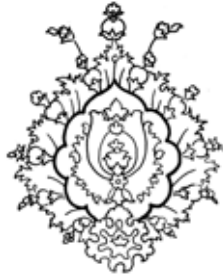
تمامی این آثار (در هر دو گروه) به‌طور کلی گویای آن است که در جوامع نخستین؛ هنگامی که انسان هنوز یک‌جانشین نشده

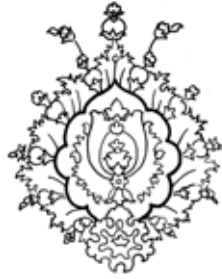
۱. آذرگشسب، موبد اردشیر؛ مراسم مذهبی و آداب زرتشتیان؛ تهران: فروهر، ۱۳۵۸.
۲. آذرگشسب، موبد اردشیر؛ مقام زن در ایران باستان؛ تهران: بی‌نا، ۱۳۵۰.
۳. آزاد، حسن؛ پشت پرده‌های حرمسرا (گوشه‌هایی از تاریخ اجتماعی ایران).
۴. آقاسی، گیورگیس؛ ایران کهن؛ تهران: پدیده، ۱۳۵۰.
۵. آموزگار، ژاله؛ تاریخ اساطیری ایران؛ تهران: سمت، ۱۳۸۳.
۶. آمیه، پیر؛ تاریخ عیلام؛ ترجمه‌ی شیرین بیانی؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۸.
۷. ابوریحان بیرونی، محمدبن احمد؛ آثار الباقیه عن القرون الخالیه؛ ترجمه‌ی اکبر داناسرشت؛ تهران: ابن‌سینا، ۱۳۵۲.
۸. احتشام، مرتضی؛ ایران در زمان هخامنشیان؛ تهران: حبیبی، ۱۳۵۵.
۹. اسدی طوسی؛ گرشاسب‌نامه؛ تهران: طهوری، ۱۳۵۴.
۱۰. اسلامی ندوشن، محمدعلی؛ آواها و ایماها؛ تهران: یزدان، ۱۳۷۰.
۱۱. افشار، ایرج؛ انیس الناس؛ شجاع؛ تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۷۴.
۱۲. انصاف‌پور، غلامرضا؛ قدرت و مقام زن در ادوار تاریخ؛ تهران: کانون کتاب، ۱۳۴۶.
۱۳. اورنگ، مراد؛ جشن‌های ایران؛ تهران: راستی، ۱۳۳۵.
۱۴. اورنگ، مراد؛ همبستگی در اوستا؛ تهران: چاپخانه رنگین، ۱۳۴۱.
۱۵. اوستا، کهن‌ترین سروده‌های ایرانیان. ج ۱؛ گزارش و پژوهش؛ جلیل دوستخواه؛ تهران: مروارید، ۱۳۷۰.
۱۶. اومستد، ایت؛ تاریخ شاهنشاهی هخامنشی؛ ترجمه‌ی محمد مقدم؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۲.
۱۷. ایلیاده، میرچا؛ آیین‌ها و نمادهای آشناسازی، رازهای زادن و دوباره زادن؛ ترجمه نصراله نگوئی؛ تهران: آگاه، ۱۳۶۸.
۱۸. اینوسترانشف، کنستانتین؛ تحقیقاتی درباره‌ی ساسانیان؛ ترجمه‌ی کاظم کاظم‌زاده؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۱.
۱۹. بارتلمه، کریستن‌ین؛ زن در حقوق ساسانی؛ ترجمه و مقدمه ناصرالدین صاحب‌الزمانی؛ تهران: عطایی، ۱۳۳۷.
۲۰. باستانی پاریزی، محمدابراهیم؛ از پاریز تا پاریس؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۱.
۲۱. باستانی پاریزی، محمدابراهیم؛ خاتون هفت قلعه؛ تهران: روزبه، ۱۳۶۳.
۲۲. بزرزنامه؛ ملحقات شاهنامه؛ تهران: دنیای کتاب، ۱۳۶۴.
۲۳. برون، هانری لوی؛ حقوق و جامعه‌شناسی؛ ترجمه‌ی مصطفی رحیمی؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۸.
۲۴. بلعمی، ابوعلی محمدبن محمد؛ تاریخ بلعمی؛ محمد پروین گنابادی؛ تهران: وزارت فرهنگ، ۱۳۴۱.
۲۵. بويس، مری؛ تاریخ کیش زرتشت. ج ۳؛ ترجمه‌ی همایون صنعتی زاده؛ تهران: توس، ۱۳۷۵.
۲۶. بهار، مهرداد و کنایون مزدایور؛ پژوهشی در اساطیر ایران؛ تهران: آگه، ۱۳۷۵.
۲۷. بهار، مهرداد؛ از اسطوره تا تاریخ؛ تهران: چشمه، ۱۳۸۱.
۲۸. بهار، مهرداد؛ اساطیر ایران؛ تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲.
۲۹. بیات، نادر؛ تورانیان از پگاه تاریخ تا پذیرش اسلام؛ تهران: ایرانشهر، ۱۳۶۷.
۳۰. بیانی، شیرین؛ «نگاهی بر وضع زن در ایران باستان»؛ فصلنامه هستی؛ بهار ۱۳۷۴.
۳۱. بیانی، شیرین؛ شامگاه اشکانیان و بامداد ساسانیان؛ تهران: دانشگاه تهران، ۲۵۳۵.
۳۲. بیژن، اسدالله؛ سیر تمدن و تربیت در ایران باستان؛ تهران: ابن‌سینا، ۱۳۵۰.
۳۳. پارسا، ف. و دیگران؛ زن در ایران باستان؛ تهران: دانشگاه ملی، ۱۳۴۶.
۳۴. پیرنیا، حسن؛ تاریخ ایران باستان؛ ج ۴. تهران: انتشارات دنیای کتاب، ۱۳۷۴.
۳۵. پیگولوسکیایا، ن. و؛ تاریخ ایران از دوران باستان تا سده هیجدهم؛ ترجمه‌ی کریم کشاورز؛ تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی، ۱۳۴۶.
۳۶. تفضلی، احمد؛ تاریخ ادبیات ایران پیش از اسلام؛ تهران: سخن، ۱۳۷۶.
۳۷. توقیعات کسری انوشیروان؛ ترجمه‌ی حسین نخجوان؛ تبریز: بی‌نا، ۱۳۳۴.
۳۸. ثروتیان، بهروز؛ فر در شاهنامه فردوسی؛ تبریز: دانشگاه تبریز، ۱۳۵۰.
۳۹. جنسن، ه. و.؛ تاریخ هنر؛ ترجمه‌ی پرویز مرزبان؛ تهران: ۱۳۵۹. [سازمان انتشارات و آموزش انقلاب اسلامی].
۴۰. جوان، موسی؛ تاریخ اجتماعی ایران باستان از آغاز مهاجرت به سرزمین قدیم ایران تا حمله‌ی اسکندر مقدونی؛ تهران، بی‌نا، ۱۳۴۰. (چاپخانه رنگین).
۴۱. جوان، موسی؛ مجموعه مقالات؛ تهران: چاپخانه رنگین، ۱۳۴۳.
۴۲. جودت، حسین؛ داستان‌های تاریخی از وقایع برجسته‌ی باستان...؛ تهران: چاپخانه درخشان، ۱۳۵۳.
۴۳. چایلد، گوردون؛ سیر تاریخ؛ ترجمه‌ی احمد بهمنش؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۹.
۴۴. حامی، احمد؛ بغ مهر؛ بی‌جا: چاپ داورپناه، ۱۳۵۵.

۴۵. حجازی، بنفشه؛ زن تاریخ؛ تهران: قصیده‌سرا، ۱۳۸۵.
۴۶. حسنی داعی الاسلام، محمدعلی؛ وندیداد؛ حیدرآباد دکن: حاجی فتح‌الله مفتون یزدی، ۱۳۲۷.
۴۷. حکمت، علی‌رضا؛ آموزش و پرورش در ایران باستان؛ تهران: مؤسسه مطالعات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی، ۱۳۵۰.
۴۸. حکمت، علیرضا؛ آموزش و پرورش در ایران باستان؛ تهران: مؤسسه مطالعات و برنامه‌ریزی علمی و آموزشی، ۱۳۵۰.
۴۹. خنجی، محمدعلی؛ رساله‌ای در بررسی تاریخ ماد و منشأ نظر دیاکونوف؛ تهران: طهوری، ۱۳۵۸.
۵۰. خیام نیشابوری، عمرین ابراهیم؛ نوروزنامه؛ به کوشش علی صبوری؛ تهران.
۵۱. داندامایف، م. آ؛ ایران در دوران نخستین پادشاهان هخامنشی؛ ترجمه‌ی روحی ارباب؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۲.
۵۲. دوبواز، نلسون کارل؛ تاریخ سیاسی پارت «اشکانیان»؛ ترجمه‌ی علی‌اصغر حکمت؛ تهران: ابن‌سینا، فرانکلین، ۱۳۴۲.
۵۳. دورانت، ویل و آریل؛ تاریخ تمدن؛ ج ۱. تهران: اقبال و فرانکلین، ۱۳۳۷.
۵۴. دوری، کارل. جی؛ هنر اسلامی؛ ترجمه‌ی رضا بصیری؛ تهران: فرهنگسرا، ۱۳۶۳.
۵۵. دوکولانو، فوستل؛ تمدن قدیم؛ ترجمه‌ی نصرالله فلسفی؛ تهران: کیهان.
۵۶. دهقانی، محمد. «آواز مرد خرد»؛ مجله هستی؛ زمستان ۱۳۷۴.
۵۷. دیاکونوف، م. م.؛ اشکانیان؛ ترجمه‌ی کریم کشاورز؛ تهران: پیام، ۱۳۵۱.
۵۸. راد، ناصر؛ تاریخ سرزمین ایلام، از روزگار باستان تا انقراض حکومت والیان لرستان و ایلام؛ بی‌جا: ارغنون، ۱۳۷۴.
۵۹. راوندی، مرتضی؛ تاریخ اجتماعی ایران؛ ج ۱. تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۶.
۶۰. رستگار فسایی؛ منصور؛ ازدها در اساطیر ایران؛ شیراز: دانشگاه شیراز، ۱۳۶۵.
۶۱. رنان، پیر؛ امپراتوری هخامنشی؛ ترجمه‌ی ناهید فروغان؛ تهران: قطره و فرزانه، ۱۳۸۱.
۶۲. زرین کوب، عبدالحسین؛ تاریخ مردم ایران. ج ۱؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۷.
۶۳. ژینیو، فیلیپ؛ اردوایرافنامه؛ ترجمه و تحقیق؛ ژاله آموزگار؛ تهران: معین و انجمن ایران‌شناسی فرانسه، ۱۳۷۲.
۶۴. سامی، علی؛ پارس‌گده؛ شیراز: فرهنگ و هنر فارس، ۱۳۵۰.
۶۵. سایکس، پرسی؛ تاریخ ایران. ج ۱؛ ترجمه‌ی سید محمدتقی فخرداعی گیلانی؛ تهران: زوار، ۱۳۳۵.
۶۶. شعار، جعفر؛ تاریخ نیاکتی؛ تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸.
۶۷. صفا، ذبیح‌الله؛ حماسه‌سرایی در ایران؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۲.
۶۸. صفا، ذبیح‌الله؛ خلاصه‌ی تاریخ سیاسی و اجتماعی و فرهنگ ایران تا پایان عهد صفوی؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۶.
۶۹. ضیاءپور، جلیل؛ پوشاک باستانی ایرانیان؛ تهران: وزارت فرهنگ و هنر، ۱۳۴۹.
۷۰. طبری، محمدبن جریر؛ تاریخ طبری، ج ۱؛ ترجمه‌ی ابوالقاسم پاینده؛ تهران: اساطیر، ۱۳۶۲.
۷۱. فانیان، خسرو؛ «پرستش الهه ماه در ایران»؛ مجله بررسی‌های تاریخی؛ ش ۷.
۷۲. فردوسی، ابوالقاسم؛ شاهنامه؛ محمد دبیرسیاقی؛ تهران: علمی، ۱۳۳۵.
۷۳. قویمی (خشایار وزیر)، فخری؛ کارنامه‌ی زنان مشهور ایرانی؛ تهران: وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۵۲.
۷۴. کالج، مالکوم؛ پارتیان؛ ترجمه‌ی مسعود رجب‌نیا؛ تهران: سحر، ۱۳۵۷.
۷۵. کامرون، جرج؛ ایران در سپیده‌دم تاریخ؛ ترجمه‌ی حسن انوشه؛ تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵.
۷۶. کراچی، روح‌انگیز؛ بانو گشسب‌نامه؛ تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸۲.
۷۷. کریستن سن، آ. ا.؛ ایران در زمان ساسانیان؛ ترجمه‌ی رشید یاسمی؛ تهران: ابن‌سینا، ۱۳۳۲.
۷۸. کریستن سن، آرتور؛ کیانیان؛ ترجمه‌ی ذبیح‌الله صفا؛ تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۶۸.
۷۹. کریستن سن، آرتور؛ نخستین انسان، نخستین شهریار. ج ۱؛ ترجمه‌ی احمد تفضلی و ژاله آموزگار؛ تهران: نشر نو، ۱۳۶۳.
۸۰. کریستن سن، آ. ا.؛ وضع ملت و دولت و دربار در دوره‌ی شاهنشاهی ساسانیان؛ ترجمه‌ی مجتبی مینوی؛ تهران: کمیسیون معارف، ۱۳۱۴.
۸۱. کویانجی، جی. سی؛ آیین‌ها و افسانه‌های ایران و چین باستان؛ ترجمه‌ی جلیل دوستخواه؛ تهران: کتاب‌های جیبی و فرانکلین، ۱۳۵۳.
۸۲. گرانوسکی، ا. آ.؛ تاریخ ایران از زمان باستان تا امروز؛ ترجمه‌ی کیخسرو کشاورزی؛ تهران: پویش، ۱۳۵۹.
۸۳. گردیزی، ابوسعید عبدالحی بن ضحاک؛ زین‌الاکهار؛ تصحیح عبدالحی جیبی؛ تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۷.
۸۴. گرگانی، فخرالدین اسعد؛ ویس و رامین؛ ماگالی تودوا؛ تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۳۴.
۸۵. گوتمسید، آلفرد فن؛ تاریخ ایران و ممالک همجوار از زمان اسکندر تا انقراض اشکانیان؛ ترجمه‌ی کیکاوس جهاندار؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۶.

۱۰۷. نولدکه، تئودور؛ تاریخ ایرانیان و عرب‌ها در زمان ساسانیان؛ ترجمه‌ی عباس زریاب؛ تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸.
۱۰۸. نولدکه، تئودور؛ حماسه ملی ایران؛ ترجمه بزرگ علوی؛ تهران: سپهر.
۱۰۹. نیبرگ، ساموئل؛ دنیای ایران باستان؛ ترجمه‌ی سیف‌الدین نجم‌آبادی؛ تهران: مرکز ایرانی مطالعه فرهنگ‌ها، ۱۳۵۹.
۱۱۰. وان‌دن برگ، لوئی؛ باستان‌شناسی ایران باستان؛ ترجمه‌ی عیسی بهنام؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۶۵.
۱۱۱. ویسهوفر، یوزف؛ ایران باستان؛ ترجمه‌ی مرتضی ثاقب‌فر؛ تهران: ققنوس، ۱۳۷۸.
۱۱۲. هدایت، صادق؛ زند و هومن یسن و «کارنامه اردشیر بابکان»؛ صادق هدایت (تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۲، ج ۲).
۱۱۳. هدایتی، هادی؛ تاریخ هردوت؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۴۶.
۱۱۴. هرتسفلد، ارنست امیل؛ تاریخ باستانی ایران بر بنیاد باستان‌شناسی؛ ترجمه‌ی علی‌اصغر حکمت؛ تهران: انجمن آثار ملی، ۱۳۵۴.
۱۱۵. هوار، کلمان؛ ایران و تمدن ایرانی؛ ترجمه‌ی حسن انوشه؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۹.
۱۱۶. یعقوبی، احمدبن اسحاق؛ تاریخ یعقوبی. ج ۱؛ ترجمه‌ی ابراهیم آیتی؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۷.
۱۱۷. یونگه، پیترولیس؛ داریوش پادشاه پارس‌ها؛ ترجمه‌ی د. منشی‌زاده؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۳۵.
- اسلام؛ تکمله و خاتمه‌ی ادیان الهی، به زن به عنوان یک انسان والامقام که در آفرینش هیچ تفاوتی با مرد ندارد و به دلیل اهمیت جایگاهش در خانواده و جامعه ارج نهاد و تنها برتری انسان‌ها بر یکدیگر را نه در رنگ و نژاد و گروه و زینت و مردی که تقوا و پرهیزکاری مایه برتری برشمرده شد. با ورود اسلام به ایران به تدریج زن ایرانی با آموزه‌های اسلامی تربیت و پرورش یافت و صدف حجاب (هرچند زنان ایران پیش از اسلام نیز حجاب داشتند)، او را کرامت و جایگاهی ویژه دارد. به بیان دقیق‌تر، حجاب فلسفه‌ای دینی یافت و حکایت‌گر ارجمندی زن قرار گرفت نه نشانگر جایگاه طبقاتی و خانوادگی او. دین جدید هرگز زن ایرانی را خانه‌نشین و منفعل و منصل از جامعه، سیاست و اقتصاد نکرد؛ بلکه هرچند در دوره‌های مختلف به جهت شرایط و اوضاع سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و... حضور او در جامعه دچار نوسان می‌شد، ما نمونه‌هایی از زن شاعر، نویسنده، خطاط، فرمانروا و... داریم. لکن پیچیدگی‌های سیاست و فرهنگ زمانه موجب شده است که نام بسیاری نام‌ور در پهنه‌ی تاریخ بر ما پوشیده بماند. چه بسیار آثاری که بی‌نام و نشان به‌دست آمده است که خواننده هوشمند رگه‌هایی از لطافت قلم را در آن می‌یابد و گویی حیا و آزرمانه - نه از آن جهت که مرد مانع آن بوده - این مستورگی را موجب گردیده است.
۸۶. گودار، آندره؛ هنر ایران؛ ترجمه‌ی بهروز حبیبی؛ تهران: دانشگاه ملی.
۸۷. گیرشمن، رومن؛ ایران از آغاز تا اسلام؛ ترجمه‌ی محمد معین؛ تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۵۵.
۸۸. لاهیجی، شهلا و مهرانگیز کار؛ شناخت هویت زن ایرانی در گستره پیش‌تاریخ و تاریخ؛ تهران: روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۸۷.
۸۹. لوکونین، ولادیمیر گریگوریوویچ؛ تمدن ایران ساسانی؛ ترجمه‌ی عنایت‌الله رضا؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.
۹۰. مجمل‌التواریخ و القصص؛ تصحیح ملک الشعراء بهار؛ تهران: کلاله خاور، ۱۳۱۸.
۹۱. محلاتی، ذبیح‌الله؛ ریاحین الشریعه؛ تهران: اسلامیة، ۱۳۴۹.
۹۲. محمدآبادی باریل؛ آیین‌ها در شاهنامه فردوسی؛ تبریز: دانشگاه تبریز، ۱۳۵۰.
۹۳. مردوخ کردستانی، محمد؛ تاریخ مردوخ (تاریخ کرد و کردستان)؛ سندج: کتاب فروشی غریق، ۱۳۵۱.
۹۴. مسکویه رازی، ابوعلی؛ تجارب الامم. ج ۱؛ ترجمه‌ی ابوالقاسم امامی؛ تهران: سروش، ۱۳۶۹.
۹۵. مشکوتی، نصرت‌الله؛ تاریخ نظامی ایران؛ تهران: بی‌نا، بی‌تا.
۹۶. مشکور، محمدجواد؛ تاریخ ایران زمین از روزگار باستان تا عصر حاضر؛ تهران: اشراقی، ۱۳۵۶.
۹۷. مشکور، محمدجواد؛ ایران در عهد باستان؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۷.
۹۸. مطهری، مرتضی؛ مسائل حجاب؛ تهران: انجمن اسلامی پزشکان، ۱۳۴۷.
۹۹. معین، محمد؛ مزدیستا و ادب پارسی؛ تهران: دانشگاه تهران.
۱۰۰. ملاح، حسینعلی؛ حافظ و موسیقی؛ تهران: هنر و فرهنگ، ۱۳۶۳.
۱۰۱. ملک‌زاده بیانی؛ «زن در ایران باستان»؛ مجله هفت‌هتر؛ ش ۷ و ۸.
۱۰۲. ملک‌زاده بیانی؛ تاریخ مهر در ایران از هزاره چهارم تا هزاره اول ق. م.؛ تهران: یزدان، ۱۳۶۳.
۱۰۳. مهرین، عباس؛ ایران‌نامه یا کارنامه‌ی ایرانیان در عصر اشکانی؛ تهران: وزارت فرهنگ، ۱۳۲۱.
۱۰۴. مهرین، عباس؛ کشورداری و جامعه‌ی ایران در زمان ساسانیان؛ تهران: عباس مهرین، ۱۳۴۹.
۱۰۵. مینوی خرد؛ ترجمه‌ی احمد تفضلی؛ تهران: ۱۳۳۵. توس، ۱۳۶۴.
۱۰۶. نوابخش، ع.؛ زن در تاریخ؛ بی‌جا: رفعت، بی‌تا.

۱۰. اعظام قدسی، حسن؛ کتاب خاطرات من یا روشن شدن تاریخ صدساله؛ بی‌جا: بی‌تا، ۱۳۴۲.
۱۱. افضل الملک، غلامحسین خان؛ افضل التواریخ؛ به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان؛ تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱.
۱۲. افضل‌الدین کرمانی، احمدبن حامد؛ تاریخ افضل یا بدایع الزمان فی وقایع الکرمان؛ گردآورنده مهدی بیانی؛ تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۲۶.
۱۳. افوشته‌ای نطنزی، محمودبن هدایت‌الله؛ نقاوة الآثار فی ذکر الخبارة؛ به اهتمام احسان اشراقی؛ تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۳.
۱۴. امین الدوله، میرزا علی‌خان؛ خاطرات سیاسی امین‌الدوله؛ به کوشش حافظ فرمانفرمایان؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۷۰.
۱۵. اوتر، ژان؛ سفرنامه ژان اوتر (عصر نادرشاه)؛ ترجمه‌ی علی اقبالی؛ تهران: جاویدان، ۱۳۶۶.
۱۶. اورسل، ارنست؛ سفرنامه اورسل (۱۸۸۲ م)؛ ترجمه‌ی علی اصغر سعیدی؛ بی‌جا: بی‌تا، ۱۳۵۲.
۱۷. بارتولد، م.م.؛ ترکستان‌نامه: ترکستان در عهد مغول؛ ترجمه‌ی کریم کشاورز؛ تهران: فرهنگ ایران، ۱۳۵۲.
۱۸. بروگشن، هنریش؛ سفری به دربار سلطان صاحب‌قران؛ ترجمه‌ی مهندس کردبچه؛ تهران: اطلاعات، ۱۳۶۸.
۱۹. بلوش، پیرت فون؛ سفرنامه بلوش؛ ترجمه‌ی کیکاووس جهانداری؛ تهران: خوارزمی، ۱۳۶۳.
۲۰. بهلر؛ سفرنامه بهلر (جغرافیای رشت و مازندران)؛ به کوشش علی‌اکبر خدایرست؛ تهران: توس، ۱۳۵۶.
۲۱. بیانی، شیرین. دین و دولت در ایران عهد مغول. ج ۲؛ تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۷۱.
۲۲. بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین؛ تاریخ بیهقی. ۳ ج.؛ تصحیح سعید نفیسی؛ تهران: سنائی، ۱۳۵۰.
۲۳. بیهقی، ابوالفضل محمدبن حسین؛ دیبای خسروانی، کوتاه-شده‌ی تاریخ بیهقی؛ گزینش و گزارش: محمدجعفر یاحقی و مهدی سیدی؛ تهران: جامی، ۱۳۷۳.
۲۴. پولاک، یاکوب ادوارد؛ سفرنامه پولاک (ایران و ایرانیان)؛ ترجمه‌ی کیکاووس جهانداری؛ تهران: خوارزمی، ۱۳۶۱.
۲۵. تاج السلطنه؛ خاطرات تاج السلطنه؛ به کوشش منصوره اتحادیه و سیروس سعدوندیان؛ تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱.
۲۶. تاورینه، ژان باتیست؛ سفرنامه تاورینه به ایران در زمان صفویه؛ ترجمه‌ی نظم‌الدوله ابوتراب خواجه نوری؛ تهران: [بی‌نا]، ۱۳۳۱ ق.
۲۷. تهرانی، (وارد) محمدشفیع؛ تاریخ نادرشاهی (نادرنامه)؛ به اهتمام رضا شعبانی؛ تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۴۹.
۲۸. جکسن، ابراهام و ویلیامز؛ سفرنامه جکسن؛ ترجمه‌ی منوچهر امیری و فریدون بدره‌ای؛ تهران: خوارزمی، ۱۳۵۱.

به‌نظر می‌رسد، نوع تاریخ‌نگاری و تاریخ‌نگری نویسندگان تاریخ ایران جز سیاست و توجه به دستگاه حاکمه - به ویژه از آن جهت که تواریخ تا دوره‌ی مشروطیت اساس و ماهیتی فرمایشی و دستوری داشت - موضوع و بحث دیگری را پی‌گیری نمی‌کرده است.

بنابراین، موضوع تاریخ‌نگاری آن دوران سیاست به طور کلی و درباره‌ی جنگ‌ها، نظامی‌گری و مباحثی از این دست بود و زن و مرد تشکیل‌دهنده‌ی جامعه در آن هیچ نقشی نداشتند. با این توصیف حتی مرد که اقتدار اجتماعی را در دست داشت، اگر هیچ نامی از او (به‌طور خاص) در تاریخ آورده نمی‌شد، اقتدار سیاسی و اقتصادی (صنعت و تجارت) نداشت.

چگونه می‌توان گفت که تاریخ‌نگاری ایران تا دوره‌ی مشروطیت یک‌جانبه نگر است؟ به بیانی دیگر، نبود نشانی از زن غیردرباری به معنی کتمان حضور فعال و مؤثر او در جامعه‌ی زمانه‌ی خود نیست. هرچند اطلاعات اندکی که از زن در دوره‌های مختلف داریم، تنها به زنانی محدود می‌شود که مادر، همسر، دختر و یا خواهر پادشاه یا سلطان، حاکم و... بوده‌اند و نسبت خونی یا خانوادگی آنان با شخص شاه و دربار موجب ماندگاری نام آنان در تاریخ شده است و اگر جز این بود، هیچ آگاهی و شناختی از آن زنان به‌عنوان زن ایرانی غیردرباری نداشتیم، هم‌چنان که از دیگر زنان ایرانی غیردرباری نداریم.

با این مقدمه، به طور کلی متون و منابع اندک‌شماری را معرفی می‌کنیم که گوشه‌هایی از موقعیت و جایگاه زن در تاریخ پس از اسلام تا دوره‌ی مشروطیت را در خود مستور دارد:

۱. آصف، محمدهاشم (رستم الحکما)؛ رستم التواریخ؛ تصحیح محمد مشیری؛ تهران: بی‌تا، ۱۳۴۸.
۲. ابن اثیر، غزالدین علی بن محمد؛ تاریخ کامل. ۱۳ ج.؛ ترجمه و تصحیح حسین روحانی؛ تهران: اساطیر، ۱۳۷۲.
۳. ادیب الملک؛ سفرنامه ادیب الملک به عتبات (دلیل الزائرین)؛ تصحیح مسعود گلزاری؛ تهران: دادجو، ۱۳۶۴.
۴. اشپولر، برتولد؛ تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی. ج ۲؛ ترجمه‌ی مریم میراحمدی؛ تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
۵. اشپولر، برتولد؛ تاریخ مغول در ایران؛ ترجمه‌ی محمود میرآفتاب؛ تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۶.
۶. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان؛ المآثر و الآثار، چهل سال تاریخ ایران در دوره‌ی پادشاهی ناصرالدین شاه. ج ۴؛ به کوشش ایرج افشار؛ تهران: اساطیر، ۱۳۶۳.
۷. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان؛ خیرات الحسان؛ تهران: اداره انطباعات (چاپ سنگی).
۸. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان؛ روزنامه خاطرات اعتماد السلطنه؛ مقدمه و فهارس از ایرج افشار؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۰.
۹. اعتمادالسلطنه، محمدحسن خان؛ صدرالتواریخ؛ تصحیح محمد مشیری؛ تهران: وحید، ۱۳۴۹.

۲۹. جوینی، عطاملک بن محمد؛ تاریخ جهانگشای جوینی؛ تصحیح محمد قزوینی؛ ۳ ج. تهران: دنیای کتاب، ۱۳۷۵.
۳۰. حسینی، صدرالدین ابوالحسن علی بن ناصر؛ زبده التواریخ یا اخبار الدوله السلجوقیه؛ به اهتمام محمد اقبال؛ پاکستان: لاهور، ۱۹۳۳ م.
۳۱. خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین؛ تاریخ حبیب‌السیبری اخبار افراد بشر. ۴ ج؛ تصحیح محمد دبیرسیاقی؛ تهران: ضیاء، ۱۳۶۲.
۳۲. خورموجی، محمدجعفر؛ حقایق الاخبار ناصری؛ به کوشش حسین خدیوچم؛ تهران: زوار، ۱۳۴۴.
۳۳. دالمانی، هانری رنه؛ سفرنامه از خراسان تا بختیاری؛ ترجمه و نگارش همایون فره‌وشی؛ تهران: ابن‌سینا و امیرکبیر، ۱۳۳۵.
۳۴. دروویل، گاسپار؛ سفرنامه دروویل؛ ترجمه‌ی جواد محبی؛ تهران: گوتنبرگ، ۱۳۴۸.
۳۵. دلاواله، پیتر؛ سفرنامه پیتر دلاواله؛ ترجمه و شرح و حواشی شعاع‌الدین شفا؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۸.
۳۶. دلریش، بشری؛ زن در دوره‌ی قاجار؛ تهران: حوزه هنری، ۱۳۷۵.
۳۷. دوسرسی؛ ایران در ۱۸۴۰-۱۸۳۹ م (۱۲۵۶-۱۲۵۵ ق)؛ سفارت فوق‌العاده کنت دوسرسی؛ ترجمه‌ی احسان اشراقی؛ تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۶۲.
۳۸. دوکوتز بوئه، موریس؛ مسافرت به ایران؛ ترجمه‌ی محمد هدایت؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۸.
۳۹. دولت‌آبادی، یحیی؛ حیات یحیی؛ ع. ج. تهران: فردوس و عطار، ۱۳۷۱.
۴۰. دیولافوا، ژان؛ سفرنامه مادام دیولافوا؛ ترجمه‌ی همایون فره‌وشی؛ تهران: خیام، ۱۳۳۲.
۴۱. رایبینو، ه. ل.؛ سفرنامه مازندران و استرآباد؛ ترجمه‌ی وحید مازندرانی؛ تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۴۳.
۴۲. راوندی، محمدبن علی؛ راحة‌الصدور و آية‌السرور؛ در تاریخ آل سلجوق؛ به سعی و تصحیح محمد اقبال و به انضمام حواشی مجتبی مینوی؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۳۳.
۴۳. راوندی، مرتضی؛ تاریخ اجتماعی ایران. ج ۷؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۶۸.
۴۴. رشدیه، شمس‌الدین؛ سوانح عمر؛ تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲.
۴۵. روزن، مادفون؛ سفری به دور ایران؛ ترجمه‌ی علی محمد عبادی؛ تهران: پازنگ، ۱۳۶۹.
۴۶. ژوبر، پ. ام؛ مسافرت به ارمنستان و ایران؛ ترجمه‌ی محمود مصاحب؛ تبریز: چهر و فرانکلین، ۱۳۴۷.
۴۷. سایکس، پرسی؛ تاریخ ایران. ج ۱؛ ترجمه‌ی میرمحمد تقی فخر داعی گیلانی؛ تهران: زوار، ۱۳۳۵. ۳۲
۴۸. سرن، کارلا؛ سفرنامه مادام کارلا سرن (آدم‌ها و آیین‌ها در ایران)؛ ترجمه‌ی علی اصغر سعیدی؛ تهران: زوار، ۱۳۶۲.
۴۹. شاردن، جان؛ سیاحت‌نامه شاردن؛ ترجمه‌ی محمد عباسی؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۹.
۵۰. شرلی، آنتونی و رابرت؛ سفرنامه‌ی برادران شرلی؛ ترجمه‌ی آوانس؛ به کوشش علی دهباشی؛ تهران: نگاه، ۱۳۶۲.
۵۱. شریف کاشانی، محمدمهدی؛ واقعات اتفاقیه در روزگار؛ ۳ ج. به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سیروس سعدوندیان؛ تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲.
۵۲. شل، ماری لئونورا؛ خاطرات لیدی شل؛ ترجمه‌ی حسن ابوترابیانی؛ تهران: نشر نو، ۱۳۶۸.
۵۳. شوستر، مورگان؛ اختناق ایران؛ ترجمه‌ی ابوالحسن موسوی شوستری. تصحیح فرامرز برزگر و اسماعیل راثین؛ تهران: صفیعلی‌شاه، ۱۳۵۱.
۵۴. شیبانی، میرزا ابراهیم (صدیق الممالک)؛ منتخب التواریخ؛ زیر نظر ایرج افشار؛ تهران: علمی، ۱۳۶۶.
۵۵. شیخ الاسلامی، پری؛ زن در ایران و جهان؛ تهران: بی‌نا، ۱۳۵۱.
۵۶. ظل‌السلطان، مسعود میرزا؛ خاطرات ظل‌السلطان؛ سرگذشت مسعودی. ۳ ج؛ به اهتمام حسین خدیوچم؛ تهران: اساطیر، ۱۳۶۸.
۵۷. ظهیرالدوله. خاطرات و اسناد ظهیرالدوله؛ به کوشش ایرج افشار؛ تهران: کتاب‌های جیبی، ۱۳۵۱.
۵۸. ظهیری نیشابوری، ظهیرالدین؛ سلجوقنامه؛ تهران: کلاله‌خاور، ۱۳۳۲.
۵۹. عضدالدوله، سلطان احمد میرزا؛ تاریخ عضدی؛ با توضیحات و اضافاتی از عبدالحسین نوائی؛ تهران: بابک، ۲۵۳۵.
۶۰. غفاری، محمدعلی؛ خاطرات و اسناد محمدعلی غفاری ۳ ج؛ به کوشش منصوره اتحادیه (نظام مافی) و سیروس سعدوندیان؛ تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱.
۶۱. فرانکلین، ویلیام؛ سفرنامه ویلیام فرانکلین، مشاهدات سفر از بنگال به ایران؛ ترجمه‌ی محسن جاویدان؛ تهران: مرکز تحقیقات ایران، ۱۳۵۸.
۶۲. فضل‌الله شیرازی (وصاف)؛ شهاب‌الدین عبدالله بن عزالدین، تاریخ وصاف الحضرة؛ تهران: ابن‌سینا، ۱۳۳۸.
۶۳. فضل‌الله همدانی، رشیدالدین؛ جامع التواریخ؛ به اهتمام جلال‌الدین تهرانی؛ تهران: بی‌نا، ۱۳۱۳.
۶۴. فلانندن، اوژن؛ سفرنامه اوژن فلانندن به ایران؛ ترجمه‌ی حسین نورصادقی؛ تهران: اشراقی، ۲۵۳۶.
۶۵. فلور، ویلم؛ جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران در عصر قاجار. ۲ ج؛ ترجمه‌ی ابوالقاسم سری؛ تهران: توس، ۱۳۶۶.
۶۶. فووریه؛ سه سال در ایران (۱۳۰۹-۱۳۰۶ ق)؛ ترجمه‌ی عباس اقبال؛ تهران: علمی، ۱۳۲۶.

- ۶۷ قومی (خشیار وزیر)، فخری؛ کارنامه زنان مشهور ایرانی؛ تهران: وزارت آموزش و پرورش، ۱۳۵۲.
- ۶۸ کاتب یزدی، احمدبن حسین؛ تاریخ جدید یزد (پس از سال ۸۶۲ ق)؛ به کوشش ایرج افشار؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۵۷.
- ۶۹ کاساکوفسکی؛ خاطرات کلنل کاساکوفسکی؛ ترجمه عباسقلی جلی؛ تهران: سیمرغ، ۲۵۳۵.
- ۷۰ کربلایی، شیخ حسن؛ قرارداد رژی؛ تهران: مبارزین، ۱۳۶۱.
- ۷۱ کرزن، جرج ناتیل؛ ایران و قضیه ایران. ۲ ج؛ ترجمه‌ی ع و حید مازندرانی؛ تهران: نگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۵۰.
- ۷۲ کمپفر، انگلبرت؛ سفرنامه کمپفر؛ ترجمه‌ی کیکاووس جهانداری؛ تهران: خوارزمی، ۱۳۶۳.
- ۷۳ لمبتن، آن؛ تداوم و تحول در تاریخ میانه‌ی ایران؛ ترجمه‌ی یعقوب آژند؛ تهران: نشر نی، ۱۳۷۲.
- ۷۴ مراغه‌ای، حاج زین‌العابدین؛ سیاحت‌نامه ابراهیم بیک یا بلای تعصب او؛ حواشی و مؤخره از باقر مؤمنی؛ تهران: نشر اندیشه، ۱۳۵۳.
- ۷۵ مستوفی، عبدالله؛ شرح زندگانی من یا تاریخ اجتماعی و اداری دوره‌ی قاجاریه؛ ۳ ج. تهران: زوار، ۱۳۴۳.
- ۷۶ مشیر سلیمی، علی اکبر؛ زنان سخنور. ۳ ج؛ تهران: کتاب ایران، بی‌تا.
- ۷۷ معیرالممالک، دوستعلی خان؛ وقایع الزمان (خاطرات نگاریه)؛ به کوشش خدیجه نظام مافی؛ تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۱.
- ۷۸ معیرالممالک، دوستعلی خان؛ یادداشت‌هایی از زندگانی خصوصی ناصرالدین شاه؛ تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۲.
- ۷۹ ملک، سرجان؛ تاریخ ایران؛ ترجمه‌ی میرزا اسماعیل حیرت؛ تهران: سعدی، بی‌تا.
- ۸۰ ملکونف؛ سفرنامه ملکونف به سواحل جنوبی دریای خزر (۱۸۶۰-۱۸۵۸ م)؛ تصحیح و تکمیل و ترجمه مسعود گلزاری؛ تهران: دادجو، ۱۳۶۴.
- ۸۱ ممتحن الدوله، مهدی؛ خاطرات ممتحن الدوله؛ به کوشش حسین قلی‌خان شقاقی؛ تهران: سحر و شاهرضا، ۲۵۳۶.
- ۸۲ منشی ترکمان، اسکندر بیک؛ تاریخ عالم‌آرای عباسی؛ به کوشش ایرج افشار؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۳۴.
- ۸۳ منشی کرمانی، ناصرالدین؛ سمط العلی الخضره العلیا در تاریخ قراخانیان کرمان؛ تصحیح عباس اقبال؛ تهران: اساطیر، ۱۳۶۲.
- ۸۴ موریه، جیمز؛ حاجی بابای اصفهانی؛ ترجمه‌ی میرزا حبیب اصفهانی؛ تصحیح محمدعلی جمالزاده؛ تهران: امیرکبیر، ۱۳۴۸.
- ۸۵ ناصرالدین شاه؛ روزنامه خاطرات ناصرالدین شاه در سفر سوم فرنگستان. ۳ ج؛ به کوشش محمداسماعیل رضوانی و فاطمه قاضی‌ها؛ تهران: سازمان اسناد ملی ایران، ۱۳۷۳.
- ۸۶ ناظم الاسلام کرمانی، محمد؛ تاریخ بیداری ایرانیان. ۲ ج؛ به اهتمام علی‌اکبر سعیدی سیرجانی؛ تهران: بنیاد فرهنگ ایران، آگاه و لوح، ۱۳۵۷.
- ۸۷ نسوی، محمدبن احمد؛ سیرت جلال‌الدین مینکبرنی؛ ترجمه‌ی مجتبی مینوی؛ تهران: بی‌نا، ۱۳۴۴.
- ۸۸ نظام‌الملک طوسی، ابوعلی؛ سیاستنامه؛ به کوشش جعفر شعار؛ تهران: کتاب‌های جیبی، ۱۳۷۷.
- ۸۹ نفیسی، سعید؛ تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر. ۲ ج؛ تهران: بنیاد، ۱۳۷۶.
- ۹۰ نیبور، کارستن؛ سفرنامه کارستن نیبور (۱۷۶۵)؛ ترجمه‌ی پرویز رجبی؛ تهران: توکا، ۱۳۵۴.
- ۹۱ واتسن، رابرت گرنث؛ تاریخ ایران در دوره‌ی قاجاریه؛ ترجمه‌ی مازندرانی؛ تهران: سیمرغ، ۲۵۳۶.
- ۹۲ هندو شاه بن سنجر؛ تجارب السلف در تواریخ خلفا و وزرای ایشان؛ به تصحیح عباس اقبال آشتیانی؛ تهران: طهوری، ۱۳۵۷.
- ۹۳ هنری، جونس؛ زندگی نادرشاه؛ ترجمه‌ی اسماعیل دولتشاهی؛ تهران: علمی و فرهنگی، ۱۳۷۷.
- ۹۴ الناریوس، آدام؛ سفرنامه آدام اولناریوس؛ ترجمه‌ی احمد بهپور؛ تهران: ابتکار، ۱۳۶۳.

پی‌نوشت:

- ۱ - لاهیجی، شهلا و مهرانگیز کار؛ شناخت هویت زن ایرانی در گستره پیش‌تاریخ و تاریخ؛ (تهران: روشنگران و مطالعات زنان، ۱۳۸۷، ج ۴)، ص ۶۹.
- ۲ - همان، ص ۸۵.
- ۳ - از این نموده‌ها می‌توان به صورتک‌ها و بیکره‌های آن‌ها یا ونوس به‌دست آمده از کاوش‌های باستان‌شناسی اشاره کرد. (برای آگاهی بیشتر نک به: همان، ص ۷۸-۷۱).
- ۴ - بهار، مهرداد؛ اساطیر ایران؛ (تهران: بنیاد فرهنگ ایران، ۱۳۵۲)، ص ۳۵ و ۵۴.
- ۵ - بیانی، شیرین؛ دین و دولت در عهد سامانی و چند مقاله دیگر؛ (تهران: جامی، ۱۳۸۰)، ص ۷۴.
- ۶ - منابع دوران افشاریه و زندیه نسبت به منابع دوران پیشین و پسین بسیار اندک است. کوتاهی زمان اقتدار، شرایط سیاسی و ماهیت نظامی (به‌ویژه حکومت افشاریه) و ناآرامی‌های اجتماعی به دلیل بروز جنگ‌های پی‌درپی و جنگ قدرت در زمان جانشینان نادرشاه و کریم‌خان زند مهم‌ترین عوامل در کم‌شمار بودن منابع و متون آن دوره است. این کمبود و نیز پرداختن مورخان و حتی جهانگردان، بازرگانان و فرستادگان سیاسی به جنبه‌های نظامی‌گری، جنگ، سیاست و بعضاً بازرگانی تاریخ ایران در آن دوران، موجب شده سات که امروز برای یافتن ماهیت زندگی اجتماعی زن زمان افشاریه و زندیه تمامی متون مربوطه را از نظر بگذرانیم. بنابراین، در این مقوله جز اشاره به چند منبع (با تأکید و تکیه بر سفرنامه‌ها که جنبه اجتماعی بیشتری نسبت به دیگر منابع دارند)، بررسی کامل را برعهده محققان این دوران می‌نهیم تا نتیجه پژوهش ایشان کامل و اندیشه این نگارنده از دغدغه این کاستی آسوده گردد.